

Gravuri de Daubigny în colecția particulară Sandra Slătineanu Sturdza

MARIA-DOMNIȚA-RUXANDRA DREPTU

Colecția Sandrei Slătineanu Sturdza este una dintre cele mai importante colecții de gravuri din București. Printre acestea se numără și gravurile de Charles François Daubigny. De un deosebit interes este și seria de 16 planșe reunite sub titlul „VOYAGE EN BATEAU”, Croqui à l'eau forte, publicate în 1862 de editura Cadart & Chevalier, Paris și imprimate de către A. Delâtre, cu un cuvânt înainte de Frédéric Henriet¹.

Acest exemplar este foarte valoros, atât datorită faptului că este unica serie completă aflată în țară² cât mai ales pentru că pe pagina de gardă are o dedicație autografă a autorului: „A mon ami Meillon... cuisinier à bord du Botin”, semnat: „C. Daubigny/6 juin 1868”. Toate planșele sînt numerotate de la 90 la 105, în creion dreapta jos, probabil de către Dr. Alex. Slătineanu, după catalogarea făcută de Henriet în: „Charles Daubigny et son oeuvre gravé”. Deși tirajul în care a fost tras nu este menționat, nici pe acest exemplar și nici în cataloagele de specialitate, în urma cercetării sîntem îndreptățiți a presupune că acesta este unul dintre primele atlate la data respectivă, 1868, în posesia artistului. Gravurile trase în stadiul I, extrem de rare, care dețineau în partea superioară titlul fiecărei planșe în parte, se află la Maryland Institute, Baltimore, donate de un admirator al lui Daubigny, americanul J. A. Lucas³. Între stadiile II și III, diferențierile sînt minime, fiind reproduse în funcție de fiecare planșă în parte. Absența numelui celui de-al doilea editor, Chevalier, alături de Cadart, sînga jos, pe frontispiciu, indică stadiul III, stabilit de Delteil⁴, numerotate de la 99 la 115. F. Henriet menționează: „Există puține stadii diferite de indicat în planșele care compun opera gravată a lui Daubigny. El nu a avut niciodată această cochetărie sau acest calcul pe care acum îl au mulți gravori, care trag probe particulare pe hîrtie veche și rară. El aprindea adesea focul din atelierul său cu probe de încercare. De mai multe ori, prietenul său, Geoffroi-Dechaume, a salvat documente prețioase și astfel lui îi datorăm conservarea unor probe unice”⁵.

Albumul de gravuri „Voyage en bateau” este publicat într-o perioadă de plină anvergură a plein-airismului și de afirmare a impresionismului. În acest sens, Daubigny, artistul îndrăgostit de natură, pe care o definește într-o scrisoare adresată lui Henriet, în 1874, „diapazonul lucrurilor bune și frumoase, a cărui amintire și contemplație ne face puternici și unde putem compune lucruri bune”⁶, este un deschizător de drumuri. El se numără printre primii artiști care își aleg subiectele din natura înconjurătoare și le pictează la fața locului.

Dintre gravurile publicate în „Cahiers d'eau forte” între 1851 și 1852, majoritatea sînt peisaje.

Cînd în 1850 și apoi în 1852, Daubigny expune „Iles Vièrges” și respectiv „Moisson”, el se va face cunoscut, remarcat și apreciat de către artiști deoarece în aceste lucrări este vădită renunțarea la minuțiozitatea seacă a detaliilor în favoarea redării libere a atmosferei de ansamblu. Anul triumfului artistic este 1857, cînd îl cunoaște și pe Corot și cînd va expune tablourile „Primăvara” și „Vallée d'Optevox”, pentru ca începînd din 1863 să fie vehement criticat de către conformiști, datorită lucrărilor „Lever de lune” și „Vendanges”. Este momentul cînd Daubigny va da un sens nou gravurii, prin faptul că tehnica lui de lucru devine mai rapidă, cînd liniile sînt marcate de o anumită febrilitate, printr-o incizie hotărîtă a tușelor largi pentru a sugera atmosfera unui anumit moment al zilei, luminozitate și reflexe într-un peisaj ales în mod deliberat. Gravurile din această perioadă sînt caracterizate printr-o simplitate armonioasă care provine din calmul interior al artistului, căci, după cum spune Jean Laran, „Ideea lui călăuzitoare era să privești fără încetare, să privești cu ardoare și nesaț și apoi să redai cît mai simplu posibil ceea ce simți”⁷.

Acest crez al lui Daubigny este mai mult decît afirmarea propriei concepții despre artă, el definește modul în care gîndeau și lucrau impresioniștii și aceasta rezidă în cele cîteva cuvinte de la sfîrșit: „... să redai cît mai simplu posibil ceea ce simți” și nu ceea ce vezi. Este vorba, deci, despre impresia care trebuie redată pe pînză sau pe placa de gravură, iar Daubigny este primul artist care o va impune.

În 1865, cînd Manet expune „Olympia”, Daubigny este numit „chef de l'école de l'impression” și se consideră că lucrarea lui „Claire de lune” este manifestul școlii.

În urma unei călătorii în Italia Daubigny descoperă cu încîntare plăcerea plimbărilor cu barca și frumusețea unui port de mare⁸.

Cîțiva ani mai tîrziu, în 1857, Daubigny își cumpără un teren la Auveres și o barcă numită „Botin”, cu care pornește în lungi călătorii pe Sena și Oise, pînă la Pont de l'Arche, pentru a face schițe de peisaj la adăpostul cabinei. Cu acest prilej, el va lansa o modă, preluată în curînd și de alți artiști.

Renoir și Sisley vor face și ei o călătorie pe Sena pentru a picta „Impresii”, iar Monet cumpără în 1874, de la un alt pictor, Hillbette, de meserie inginer de nave din Argenteuil, o barcă, spre a o folosi în același scop. Corot pictează în această perioadă o pînză cu titlul „Daubigny la lucru cu barca sa «Botin», la Auveres sur Oise” (Galerie Knesedler, New-York), iar Daubigny însuși va picta barca în pînza cu titlul „Călătoria” (Galeria LBA Zilberman, New-York).

În 1862 Daubigny se lasă convins de către editorul Cadart să își publice crochiurile transpuse în acvaforte, făcute în timpul plimbărilor cu barca „Botin”. Cele 15 planșe urmează un traseu narativ ușor de imaginat, chiar și fără a cunoaște titlurile, căci fiecare descrie cîte o înfîimplare redată simplu și concis, cu mijloacele plastice adecvate: compoziție aerată, dispoziție diferențiată a planurilor reduse la minimum. Trecerea de la zonele de lumină la cele de umbră se face treptat printr-o înțelegere a liniilor dispuse în rețea, a hașurilor dese sau a inciziei adînci. Pentru a da o explicație referitoare la stilul puțin obișnuit în vremea respectivă, în care sînt lucrate aceste gravuri, Henriot spune: pictorul le-a schițat dintr-o trăsătură rapidă, expresivă, sumară, pentru a păstra caracterul de improvizație propriu acestui gen de glumă plastică⁹. În prefața care însoțește albumul, el va adăuga: „Făcute la gura sobei, aceste crochiuri fără pretenții se credeau destinate exclusiv amuzamentului unui cerc restrîns de prieteni, erau departe de a prevedea această publicitate”¹⁰.

Fiecare planșă este însoțită de un comentariu anecdotic al lui Frédéric Henriet, pe care îl vom menționa alături de titlurile date de Daubigny pe gravurile din stadiul I și cele sub care figurează cataloagele în Delteil și Beraldi.

Învelitoarea albumului este dintr-o hîrtie verde, subțire și are gravată aceeași imagine ce apare și pe pagina de gardă.

Frontispiciul, cu textul: „Voyage en bateau”/Croquis à l’eau forte par Daubigny/1862 cu dimensiunile: 165/110 mm este încadrat de un chenar alcătuit din plante de apă și diverse animale, ce amintește de ilustrația de carte în care se specializase Daubigny în tinerețe, cu deosebirea că aceea era caracterizată printr-o lucrătură minuțioasă cu respectul fiecărui detaliu.

Următoarea planșă „Dejunul la plecarea din Asniers” (nr. III din Delteil și 91 în Henriet) cu dimensiunile: 155,1 X 105 mm are următorul comentariu: „toate întâmplările importante, aici jos, încep printr-un chef; marinarii noștri au neglijat acest principiu fundamental”. În partea stîngă, cîteva personaje petrec la o masă pusă sub vița de vie, care oferă artistului posibilitatea unui joc de lumini și umbre, de alb și negru, obținut printr-o rețea fină de linii. În partea dreaptă se desfășoară un fragment din peisajul aerat al fluviului, cu cîteva bărci, printre care și „Botin” a lui Daubigny.

Planșele 101 și 102 (Delteil), 92 și 93 (Henriet) cu dimensiunile 160 x 102 descriu utilizarea bărcii cu cele necesare călătoriei. Poartă titlul: „Copiii transportă mobilierul bărcii” sau „Amenajarea bărcii Botin” și respectiv „Moștenirea de pe urma transportului” și următorul comentariu: 1) „În loc să se adreseze casei Bally pentru amenajările de pe barcă, căpitanul acceptă serviciile unei liote de copii plină de bunăvoință”; și 2) „Copiii au abandonat jocul și au plecat cu propria lor pradă”.

Planșa 104 (Delteil), 94 (Henriet) cu dimensiunile 160 x 105 mm, cu titlul: „Musul trăgînd la odgon” sau „Tragerea odgonului”, este comentată anecdotic: „Felul în care musul se dovedește util”. Un exemplar se află la Cabinetul de stampe al Muzeului de Artă, singurul din această serie. Compoziția cu largă perspectivă, compusă pe orizontală, aglomerează în prim-plan liniatura obținută printr-o incizie mai puternică, rezultînd negru intens, căruia îi corespund cîteva accente punctate în restul suprafeței.

Planșa 104 (95) cu dimensiunile 106 x 160 mm cu titlul „Dejunul în barcă” sau „Înfulecînd”, comentată de Henriet: „Bucătăria cam lasă de dorit, dar pofta e mare”, aduce în prim-plan o aglomerare de elemente ce sugerează mișcarea, cei doi mîncînd, vase de bucătărie fumegînd, pești așteptîndu-și porția. În depărtare se vede malul cu cîteva case și pomi schițate dintr-o linie sumară, estompate de o hașură întreruptă, orizontală.

Următoarea planșă (105; 96) cu dimensiunile 163 x 108 mm este „Dojana” („L’Apostroph” sau „Le mot de Cambronne”) este descifrată de Henriet în felul următor: „Autorul răzbună, prin cîteva vorbe bine plasate, onoarea pavilionului compromis prin atronturi nerușinate. Un exemplar din stadiul III se află la Cabinetul de stampe al Bibliotecii Academiei Române, tras pe hîrtie cu filigran, singurul din acest ciclu. Planul al doilea amintește de numeroasele peisaje cu păstori și vaci în care se specializase Daubigny. Planșele care poartă titlurile „În căutarea unui han” și „Coridorul hanului” (sau „Interiorul unui han”), nr. catalog 106 Delteil, 97 Henriet, cu dimensiunile de 155 x 105 mm și respectiv 107 și 98, cu dimensiunile de 130 x 102 mm, cu comentariul: „La fel în noaptea următoare, pornesc în căutarea unui han” și „În ciuda aparențelor, se doarme destul de bine”, sînt lucrate cu incizie dură, cu linie în rețea densă, alternînd cu spații aproape în întregime albe, pentru a obține efectul produs de razele de lumină ale unui felinar în întuneric.

În aceeași manieră este lucrată și planșa intitulată „Pescuitul cu plasa” (sau „Călătoria noaptea” sau „Musul face aprovizionarea”) cu dimensiunile de 155 x 105 mm. Această gravură este foarte rară. Ea nu este catalogată de Henriet, deoarece placa s-a distrus și Daubigny a refăcut-o după schițe. Un exemplar se află la Maryland Institute, Baltimore.

Dozarea de griuri luminoase, valorate de câteva accente de negru, din planșa „Pescuitul cu rîndul” sau „Alt gen de pescuit mai puțin inocent decît cel precedent”, este obținută printr-o economie a hașurilor și o îndulcire a liniei care scrie compoziția cu un duct liber. Caracterul anecdotic al acestei gravuri poate fi urmărit pe două planuri: în primul se află barca cu pescarul care a aruncat undița în jurul căreia se năpustesc peștii, iar în al doilea, pe mal, se desfășoară o întâmplare incredibilă cu un vîntor cu pușca la ochi spre care se îndreaptă în fugă un cerb, un iepure și o mulțime de păsări. Planșa are dimensiunile de 160 x 97 mm.

„Barca atelier” (nr. catalog 110 și 101) cu dimensiunile 130 x 100 mm, comentată de Henriet: „Munca întreține buna dispoziție”, este cea mai cunoscută lucrare din serie, fiind reprodusă și de Jean Laran în „L'Art de nôtre temps, Daubigny” și îl înfățișează pe artist la lucru în barcă, printre obiectele necesare acestui gen de călătorie, pe de o parte, și pînze, planșe, culori, pe de alta. Pe un carton, în partea stîngă, este scris „Réalisme”, deviză inexactă, deoarece la data la care Daubigny lucrează aceste gravuri începe să fie contaminat de noua tendințe care anunță apariția impresionismului. Evoluția stilistică a lui Daubigny se va opri însă la redarea peisajului în plein air și la o tehnică de lucru specifică perioadei de tranziție. El rămîne însă în atenția criticii care în 1874 îl va pune alături de „toți acei nebuni de orice vîrstă și de orice sex care-și nebețeau bazaconile în saloanele domnului Durand-Ruel”¹¹.

Caracterul narativ al planșelor stăruie și mai departe în „Vapoarele cu aburi” (II și 02) cu dimensiunile de 155 x 110 mm, cu comentariul: „Iată vapoarele! Atenție la talazurile Trebuie dat din greu la vîslă”. Peisajul se deschide cu o largă perspectivă, iar valurile și fumurile care iese pe hornurile vapoarelor sînt înfățișate cu o liniatură care se frînge în unghi sau se întoarce rotunjindu-se, susținută de o hașură mărunță.

„Printre activitățile de la bordul vasului, cea mai puțin plăcută este dormitul”, după cum remarcă spiritualul Henriet, referindu-se la planșa „Noaptea în barcă” (sau „Dormitul la bordul lui Botin”), nr. catalog 112 și 103, cu dimensiunile de 120 x 100 mm.

Comentariul care însoțește planșa cu titlul „Peștii” (sau „Bucuria peștilor la plecarea musului”), nr. catalog 113 și 104, cu dimensiunile de 160 x 100 mm, sună astfel: „Peștii sînt cuprinși de un teribil neastîmpăr, iar crapii execută salturi, bucurîndu-se de plecarea musului, care cît de curînd reaprovizionează echipajul în dauna speciei acvatice”.

Ultima gravură descrie sfîrșitul expediției. Poartă titlul „Întoarcerea” (sau „Plecarea”), nr. catalog 114 și 105, cu dimensiunile de 158 x 102 mm și are următorul comentariu: „Întoarcerea la Paris, prin mijloace rapide, Botin, fidelă convingențelor sale maritime, încheie călătoria în urma unui remorcher. Stăpînul și musul său, redați civilizației și fumului de cărbune, își salută tovarășul fără să fie prea mîndri de aparența ei calmă”.

Anul de apariție a albumului „Voyage en bateau” al lui Daubigny coincide cu înființarea la Paris a Societății Acvafoniștilor din inițiativa lui Cadart susținut de gravorii: P. Braquemond, Daubigny, Jacquemart, Manet, Ribot, Legros, Jongkind, Fantin, care vor publica 5 albume între anii 1863 și 1867.

1862 este totodată unul de apariție în Editura Cadart a altor două albume contradictorii: Jongkind: „Vederi din Olanda” și Manet: „Impresii din Spania”. Dacă primul oscilează între romantism și întoarcerea la natură văzută *ad vivum* și nu imaginată sau visată, cel de-al doilea declină realismul unor viziuni dure, virile. Alături de ei, Daubigny gravează modest peisajele sale, făcând deseori abstracție de semivalori pentru a obține intensitatea unui efect mai decisiv, trasînd motivele prin tușe largi, simplificînd, reducînd modelul la cîteva accente.

Leon Rosenthal îi face o caracterizare comparativă, care îl definește stilistic: „În timp ce Bonvin, Braquemont și Meryon practicau gravura în acvaforte ca pe o tehnică fecundă și complexă, Daubigny pretindea punctului bucuria improvizațiilor savuroase”¹².

Celelalte gravuri de Daubigny care se află în colecția Sandra Slătineanu Sturza sînt dintre cele mai reprezentative și totodată cunoscute și publicate în cărțile de specialitate, alese cu multă pricepere de către Dr. Alexandru Slătineanu, după stadiul reprodus. După cum am precizat anterior, Daubigny dădea o mai mică importanță stadiilor; și dacă ele sînt destul de numeroase, acest fapt se datorează unor factori obiectivi, artistul revenind pe placă, nu asupra lucrării în sine – decît foarte rar și foarte discret –, ci asupra numelui editorului, care era fie Delatre, fie Bellet sau Cadart, pentru a-l înlocui în funcție de tirajul pe care îl putea trage fiecare. Uneori, interveneau schimbări și în privința titlului lucrării, care apărea gravat pe placă, sau a propriei semnături.

Gravurile pe care le voi prezenta în continuare sînt peisaje, gen în care a excelat Daubigny, în amintirea unor locuri pe unde a umblat și lucrat, peisaje stăpînite de o liniște bucolică și o seninătate specifică naturii. Daubigny este pictorul cîmpiilor, al pășunilor, al spațiilor largi, libere în care omul apare sporadic. În lucrările lui, între cele două zone, pămîntul și cerul care are preponderență, se armonizează copacii și apele, animalele și oamenii. Daubigny nu este un imaginativ, nici un inventiv, el este un observator calm și atent al naturii care l-a încîntat toată viața.

1. „Le Bac / souvenir des Iles Bezons”, acvaforte, 163 x 100 mm, semnat stînga jos, Daubigny, datat 1850; stînga jos: Paris Imp. par Aug. Delatre Fbourg Poissonière 149; cele cîteva însemnări în creion care apar pe hîrtia suport aparțin probabil colecționarului; dreapta sus: 8; stînga jos: Le Bac / eau forte originale de Daubigny, H (Henriet) 68. Lucrarea face parte din stadiul IV deoarece pe placă apare data, iar numele imprimeurului a fost înlocuit cu cel prezent.

2. „Le Verger”, acvaforte, 187 x 120 mm, semnat stînga jos, datat: Daubigny 1868; nr. catalog Henriet III, stadiul III. Această lucrare a fost publicată în 1869 în „Sonnets et Eau fortes” și s-au tras 350 de exemplare.

3. „Le Botin à Conflans” (Le paysagist en bateau), acvaforte, 128 x 96 mm, semnat stînga jos cu litere de tipar: Daubigny inv. et sc., în dreapta cu litere apare doar semnătura. Datează din 1866, reprezintă barca Botin trasă la mal și pe Daubigny lucrînd. Peisajul din depărtare amintește de planșele din seria „Voyage en bateau”.

4. „Les Vendanges” / Souvenir de Morvan, acvaforte, 340 x 200 mm, semnat, datat stînga jos: Daubigny 1865; stadiul II, în următoarele stadii sînt menționați editorii. Tabloul „Vendange” a fost expus la salonul din 1863, iar gravura la cel din 1865.

5. „Lever de lune”, acvaforte, 135 x 195 mm, în două exemplare, unul pe hîrtie brun, semnat stînga jos Daubigny, dreapta jos: Imp. Delatre Paris, în mijloc cu litere de tipar: Lever de lune, stînga jos: Gazette des Beaux Arts, însemnare în creion pe

hîrtia suport: H (Henriet) 87, Jolie petite pièce, Beraldi. Lucrarea face parte din stadiul V unde cuvintele Salon de 1861 sînt șterse.

6. „Parc à moutons le matin”, acvaforte, 218 x 375 mm. În colecția S. Slătineanu se află două exemplare din stadii diferite: a) stadiul IV, semnat stînga jos cu litere de tipar: Daubigny pinx^t et sculp^t, dreapta jos șters: Imp. Delatre... Paris; în mijloc cu litere de tipar: „Parc à moutons le matin”; b) stadiul III pe hîrtie cu filigran cu următoarele diferențe: sub titlu: Paris Publié par A. Cadart-F. Chevalier Editeurs Rue Richelieu 66, dreapta jos Imp. Delatre. Rue des Feuillantines: 4 Paris, jos sub cuvântă timbru sec al editorilor A. Cadart-Chevalier. Editeurs 66 / R. Richelieu. Primul stadiu a fost făcut în 1860. Este cunoscută sub titlul „Le grand parc à moutons”, după cum figurează și în Delteil. A fost expusă la Salonul din 1861, iar tabloul în ulei cu aceeași temă a fost expus la Salonul din 1865. Lucrarea a fost transpusă și pe sticlă printr-un procedeu asemănător gravării pe metal, dar s-au tras puține exemplare deoarece a crăpat în dreapta oblic.

7. „Soleil couchant”, acvaforte, 185 x 116 mm, semnat stînga jos, datat: Daubigny 1859 / Gazette des Beaux Arts, mijloc: Soleil couchant / Salon de 1859, dreapta jos: Imp. Delatre Paris; stadiul II; pictura în ulei cu aceeași temă a fost expusă la Salonul din 1859.

8. „La plage de Villerville”, 100 x 92 mm, stînga jos ușor ștersă semnătura: Daubigny inv. et sculpt.; și cîteva însemnări ale colecționarului: în dreapta jos: false proof; data 1851; pe paspartu Henriet 80; pe verso: ștampilă de colecție cu inițialele A. D.; sub imagine cu litere de tipar titlul: La plage de Villerville; stadiul V.

9. „Le Marais (Aux Cigognes)”, acvaforte, 197 x 125 mm, stînga: Daubigny inv. et sculp. / Le Marais-Gazette des Beaux Arts – Imp. A. Salmon Paris. Face parte din publicația sus-menționată de la 1 martie 1874. În 1873 Daubigny a pictat un tablou cu același titlu.

10. „Les Charettes de Roulage”, 151 x 90 mm, semnat stînga jos: Daubigny; dreapta: Imp^e. par Aug. Delatre F^{bourg} Poissonière 149 Paris; stadiul IV în care adresa editorului Bellet este ștersă.

Daubigny a lucrat această gravură în tehnica numită „à la cravate”, care înlocuiește procedeuul aqua tinteii în felul următor: peste un vernis mai moale se pune o bucată de mătase pe care se imprimă cu brunissoir-ul, mai încet sau mai apăsător, în funcție de diferitele intensități de ton dorite. El a făcut această încercare cu ocazia facsimilelor pe care le-a executat pentru calcografia Luvrului.

Daubigny este artistul, poate singurul din epoca sa, care, folosind albul și negrul într-o infinitate rafinată de tonuri, conferă gravurii un caracter pictural. Și dacă stampa este un „permanent contrast între noapte și zi”¹³, Daubigny este cel care, printr-o armonioasă echilibrare, reușește să evite delimitarea dură, situîndu-se într-o după-amiază în care lumina este învăluitoare și transparentă, ca un laviu care se așterne peste lucruri, netezind asperitățile, instaurînd o aparență de somn, într-un peisaj stabil. El nu intervine în natură, modificînd-o prin interpretări onirice, ci se străduiește să o reproducă așa cum i se înfățișează, el nu o decodifică, ci transpune pe placă simbolul, cu respectul celui care, cunoscîndu-l, îl va transmite nealterat.

Engravings by Daubigny in Sandra Slătineanu Sturdza Private Collection

Summary

Mrs. Sandra Slătineanu Sturdza's art collection is one of the most important in Romania, especially for the original engravings. Very interesting are the 16 engravings put together under the title "Voyage en bateau" engraved by Charles Daubigny in 1868 after he was drawing the sketches during a travel by his own boat, named "Botin" on the river Sene. Each engraving is followed by a text, as an illustrated story.

Master of landscapes, Charles Daubigny is considered the first artist who painted in "plein-air" and the first impressionist painter.

Note

1. Mapa cu gravuri „Voyage en bateau” a fost cumpărată de la Paris de bunicul colecționarei, Dr. Alex. Slătineanu.
2. O planșă se află la Muzeul de Artă, alta la Biblioteca Academiei Române.
3. Delteil Loys, *Le peintre graveur illustré*, vol. 13, Paris, 1921.
4. *Op. cit.*, introducere.
5. *Idem.*
6. *Idem.*
7. *Idem.*
8. Laran Jean, „*L'art de notre temps / Daubigny*”, Librairie Central des Beaux Arts, p. 9.
9. *Op. cit.*, p. 6: „Comme c'est beau un port de mer, tous ces batiments de toutes les nations serrés les uns contre les autres!”
10. „Voyage en bateau” Croquis à l'eau forte par Daubigny, 1862, cu o prefață de Frédéric Henriet.
11. Remarca îi aparține lui Théophile Gautier și este citată de Laran, *op. cit.*, p. 14.
12. Leon Rosenthal, *La gravure*, Paris, H. Laurens, 1909, p. 376.
13. Henri Focillon, *Maestrii stampeii*, București, 1972, p. 8.